

ПСИХОЛОГІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЧИННИКІВ АГРЕСИВНОСТІ ПІДЛІТКІВ З АДИКТИВНОЮ ПОВЕДІНКОЮ

В. В. Трофимчук

аспірант кафедри психології Інституту підготовки кадрів державної служби зайнятості України

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4773-0866>

vika_trofumchuk@ukr.net

Трофимчук В.В. Психологічні характеристики чинників агресивності підлітків з адиктивною поведінкою. У статті розглянуто чинники, що впливають на агресивність підлітків з адиктивною поведінкою. Охарактеризовано сутність агресивності підлітків з адиктивною поведінкою. Представлено погляди науковців щодо проблеми агресивності підлітків з адиктивною поведінкою. Висвітлено позиції вчених щодо чинників агресивності та проаналізовано класифікацію основних чинників агресивності підлітків з адиктивною поведінкою. Розкрито психологічний зміст та здійснено опис кожного з виокремлених груп чинників агресивності підлітків з адиктивною поведінкою: соціальні (мода, гроші, референтна група, рівень конфліктності, взаємини в сім'ї, шкільне середовище), медико-психологічні (спадковість, акцентуація характеру, органічні ураження мозку, хронічні захворювання, соматичні захворювання, гіперактивність, робота серцево-судинної системи), психологічні (відсутність соціальних інтересів, прагнення до самоствердження, незрілість особистої ідентифікації, фрустрація, ціннісні орієнтації) чинники.

Ключові слова: агресивність, агресивність підлітків, адиктивна поведінка, соціальні чинники, медико-психологічні чинники, психологічні чинники.

Trofimchuk V.V. Psychological characteristics of aggressiveness factors in adolescents with addictive behavior. The article considers factors affecting the aggressiveness of adolescents with addictive behavior. The essence of aggressiveness of adolescents with additive behavior as an integrated totality of personality qualities of adolescence, which manifests itself in potential readiness for destructive actions when exposed to any substances that change the mental state, is characterized. The views of scientists on the problem of aggressiveness of adolescents with addictive behavior are presented. The positions of scientists on the factors of aggressiveness of adolescents with addictive behavior, which are considered as reasons for the readiness for actions of a different nature to satisfy the desire to escape from reality by an artificial change in the mental state, are highlighted. The classification is highlighted and analyzed. main factors of aggressiveness of adolescents with addictive behavior. The psychological content is disclosed and a detailed description of each of the selected groups of aggression factors of adolescents with addictive behavior is carried out. Social factors that influence the aggressiveness of adolescents with addictive behavior are determined by processes, phenomena of society (fashion, money, a reference group, the level of conflict, family relationships, the school environment), medical and psychological factors are determined by the psycho-physiological characteristics of adolescent development (heredity, character accentuation, organic brain damage, chronic diseases, somatic diseases, mental retardation, hyperactivity, cardiovascular function stop system), psychological factors characterize personal qualities, properties, encourage adolescents with additive behavior in aggressiveness (lack of social interest, the desire for self-assertion, the immaturity of personal identification, frustration, value orientations) factors.

Keywords: aggressiveness, anger of adolescents, addictive behavior, social factors, medical and psychological factors, psychological factors.

Постановка проблеми. Проблема чинників агресивності підлітків з адиктивною поведінкою набуває особливої ваги у складних умовах сьогодення, які потребують ґрунтовних конструктивних перетворень соціальної сфери. Особливо гостро ця проблема постає у підлітковому віці, оскільки цей віковий період є сенситивним для розвитку потреб, спрямованості особистості, оформлення її ідеалів, формування самооцінки, самосвідомості дитини. Саме в підлітковому віці виникає в особистості потреба у самовираженні, значущості для інших, бути на рівних із дорослими. Тому вивчення чинників агресивності підлітків з адиктивною поведінкою створює можливості для психологічного супроводу та підтримки підлітків у достатньо складний період їхнього життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багатоаспектний аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури вказує на наявність значної кількості праць, присвячених проблемам агресивності, адиктивної поведінки підлітків (О. Безпалько, Т. Вакуліч, О. Змановська, Г. Золотова, А. Лобанова, О. Мізерна, О. Мойсеєва, К. Сергеева та інші), що дозволяє визначити агресивність підлітків з

адитивною поведінкою як інтегровану сукупність якостей особистості підліткового віку, яка проявляється у потенційній готовності до деструктивних дій під час впливу будь-яких речовин, що змінюють психічний стан.

Крім того, широкий спектр наукових досягнень свідчить про достатню кількість учених, що досліджували проблему чинників агресивності та адитивної поведінки підлітків.

Серед загалу варто виокремити дослідження О. Мізерної, яка виділила основні групи чинників агресивності підлітків: соціальні (нестабільність у суспільстві, культурні пріоритети, вплив засобів масової інформації, характер взаємовідносин у сім'ї, відсутність успіхів у школі, стосунки з однолітками); індивідуально-психологічні (особливості нервової системи, неадекватна самооцінка, почуття неповноцінності, невпевненість, прагнення до самоствердження за будь-яку ціну) [12].

Увагу привертає праця К. Сергеевої, яка визначає такі чинники агресивності підлітків: психофізіологічні (прагнення до самоствердження, емоційна нестабільність, потреба у самостійності, потреба в увазі, групування з однолітками, недовіра до дорослих); когнітивні (відсутність взаєморозуміння між однолітками, невміння вирішувати конфліктні ситуації, реагувати на агресію з боку інших); соціальні (несприятливі умови виховання в сім'ї, низький економічний рівень життя, наявність стресів, травм внаслідок виховання) [19].

Вивчаючи питання чинників адитивної поведінки підлітків доцільно було зупинитися на працях В. Семікіна, який виокремлює такі чинники адитивної поведінки дитини: соціальні (мода, ступінь загрозової відповідальності, вплив групи підлітків); психологічні (тип акцентуації характеру, привабливість відчуттів, їх переживання, відсутність соціальних інтересів, прагнення до самоствердження); біологічні (ступінь початкової толерантності до алкоголю, спадковість, органічні ураження мозку, хронічні хвороби) [18].

Дослідники В. Слободяник, Р. Сірко виділяють кілька груп чинників адитивної поведінки підлітків: внутрішні (особливості характеру та нервової системи, мотивація); зовнішні (особливості сімейного виховання, взаємовідносини у соціальному середовищі, економічна ситуація в країні) [20].

Здійснюючи аналіз праць вищезазначених фахівців, ми дійшли висновку, що проблема чинників агресивності підлітків з адитивною поведінкою залишається відкритою.

Мета статті: визначити та розкрити психологічний зміст чинників агресивності підлітків з адитивною поведінкою.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів.

Унаслідок аналізу літератури з питань чинників агресивності підлітків з адитивною поведінкою, які нами розглядаються як причини, що обумовлюють готовність до дій різного характеру задля задоволення прагнення відійти від реальності штучною зміною психічного стану, виникла необхідність серед основних чинників агресивності підлітків з адитивною поведінкою визначити такі: соціальні, медико-психологічні, психологічні.

До *соціальних чинників*, які впливають на агресивність підлітків з адитивною поведінкою, що визначаються процесами, явищами соціуму, суспільства, віднесено такі: мода, гроші, референтна група, рівень конфліктності, взаємини в сім'ї, шкільне середовище.

Н. Комих вважає, що мода є величезним за можливостями впливу на ціннісні орієнтації молодих особистостей явищем, оскільки охоплює процеси культурної, соціальної динаміки, адаптації людей до культурних інновацій, технологічних змін, упроваджує в повсякденність новий лад суспільного життя. Автор стверджують, що мода для підлітків є перепусткою у соціум, виступає в якості механізму соціальної регуляції суспільної поведінки, визначає різницю у статусі людини. Мода реалізується за допомогою сформованих молоддю субкультур (хіпі, толкієністи, мажори, рейвери, репери, гопники, урла, панки, металісти, кіберготи, кіберпанки, норм кори, емо, епси, отака, фріки, лоліт), які мають свою моду, стиль, манери поведінки тощо [8].

Важливим соціальним чинником, що впливає на агресивність підлітків з адитивною поведінкою є гроші. А. Котцова вважає, що гроші – це своєрідний показник сили підлітка, їх відсутність призводить до агресивних дій щодо інших шляхом пограбування, відбирання. Наявність достатньої кількості грошей дозволяє підлітку вважати себе кращим за інших, якому всі мають підкорятися. У випадку відмови підкоритися включається агресивний насильницький механізм щодо підкорення іншого. Підлітки з адитивною поведінкою при наявності грошей реалізують прагнення відійти від

реальності, купуючи предмет залежності, відсутність грошей при наявності фізичної залежності від адикту призводить до появи потреби знайти предмет залежності [9].

На думку М. Козловець, референтні групи як реально існуючі спільноти, з якими особистість себе порівнює, є джерелом норм поведінки, соціальних установок, ціннісних орієнтацій підлітків, еталоном, за яким дитина оцінює себе, інших. Підліток, який перебуває у референтній групі, запозичує від неї звички, смаки, еталони поведінки. Потрапляючи, наприклад, під вплив дітей «вулиці», які з легкістю пропускають заняття, мають спотворений образ «лідера», вживають алкоголь, наркотики, у підлітка з'являється потреба зміцнити своє становище, бути прийнятним у середовищі референтної групи, що призводить до непередбачуваних агресивних дій, адиктивної поведінки [6].

У дослідженнях О. Саннікової зазначено, що конфліктність відображає особливості конкуренції, суперництва, які є найдавнішими формами поведінки людей. Конфліктність допомагає краще зрозуміти себе, порівняти свої можливості з результатами діяльності, з досягненнями інших. Проте, іноді, конфліктність призводить до появи в особистості рис агресивності. Результати дослідження науковця показали, що особистість з високим рівнем конфліктності, зазвичай, має холеричний тип темпераменту, високий рівень агресивності, домінування, напруженості, самовпевненості, низький рівень моральної нормативності, емоційної стійкості, самоконтролю, постійно прагне до конкуренції, не йде на компроміс, співпрацю [17].

Праці Н. Максимової містять інформацію про те, що взаємини в сім'ї неабияким чином впливають на агресивність підлітків з адиктивною поведінкою. З позиції дослідника, помилки сімейного виховання прямо впливають на закріплення агресивності, насилля: дефіцит позитивного спілкування батьків із дітьми; відсутність у дорослих власних моральних установок; порушення організації життя в сім'ї; незнання і нерозуміння внутрішнього світу дитини; недобррозичливе, грубе ставлення дорослого до дитини [10].

Значний вплив на становлення агресивності підлітків з адиктивною поведінкою має шкільне середовище. За результатами дослідження В. Оржеховської дитина, потрапляючи у шкільне середовище, піддається дії певних норм, що регулюють її поведінку, яка має привести себе у відповідність із поставленими перед нею вимогами, завданнями, установити контакти не лише з однолітками, але й з учителями. Загальний рівень культури вчителів, їх ставлення до дітей, манера спілкування, мікроклімат дитячого колективу важливу роль грає у процесі формування особистості. Крім того, причиною агресивності підлітків може бути неуспішність. Отримуючи погані оцінки, учень потрапляє під критику дорослих, однолітків та починає демонструвати небажану агресивну поведінку, захищаючи себе [14].

Серед *медико-психологічних чинників* агресивності підлітків з адиктивною поведінкою, які обумовлені психофізіологічними особливостями розвитку дитини, нами виокремлено наступні: спадковість, акцентуація характеру, органічні ураження мозку, хронічні захворювання, соматичні захворювання, гіперактивність, робота серцево-судинної системи.

Із загального переліку чинників, що впливають на агресивність підлітків з адиктивною поведінкою, є ті, що зумовлені генетичною схильністю. З позиції О. Коломієць, спадкові порушення, наприклад наявність зайвої Y-хромосоми у хлопчиків, впливають на схильність до агресивної поведінки. Серед інших спадкових чинників, як зазначає науковець, виокремлюють гормони (підвищений рівень тестостерону) [7].

До найбільш значущого чинника агресивності підлітків з адиктивною поведінкою, на думку О. Мітчикіної, є тип акцентуації характеру дитини, які проявляються через надмірно посилені риси характеру. Дослідник емпірично доводить, що акцентуації характеру, які можуть визначатися порушенням мотиваційної сфери, зниженням здатності до соціальної адаптації, підвищенням чутливості до різного роду впливів, впливають на агресивність підлітків [13].

Не менш значущим для науковців чинником агресивності підлітків з адиктивною поведінкою є органічні ураження мозку. Так, Р. Хьюзман акцентує увагу на тому, що особливо важливими ділянками, анатомічні особливості яких впливають на агресивну поведінку, представляються гіпоталамус, мигдалеподібне тіло. Електрична стимуляція або ураження цих ядер можуть збільшувати або зменшувати схильність людини до агресії. Анатомічні відмінності, на думку Р. Хьюзмана, в який-небудь із цих областей, викликані травмою, пухлиною, впливають на агресивні тенденції [22].

Здійснюючи аналіз особливостей хронічних захворювань підлітків (верхніх дихальних шляхів, органів дихання, відхилення шлунково-кишкового тракту, серцево-судинної системи тощо), Н. Кантарьова акцентувала увагу на тому, що такі захворювання мають свої характерні риси та специфічним чином впливають на поведінку підлітків. Наводячи приклад із захворюванням верхніх дихальних шляхів, дослідник довів, що з таким захворюванням, яке супроводжується кашлем, підвищенням температури, загальним погіршенням здоров'я, виникають у підлітка труднощі з засвоєнням шкільного матеріалу, зі спілкуванням у колі однолітків, що обумовлює агресивні реакції до інших [3].

Важливим чинником агресивності підлітків з адиктивною поведінкою є соматичні захворювання. О. Балакірева, Т. Бондар, О. Артюх, характеризуючи стан дитини з соматичними захворюваннями, що симптоматично визначаються частими запамороченнями, безсонням, головним болем, болем у животі, нервозністю, зосереджують увагу на появі роздратування, поганого настрою [21].

Аналіз результатів досліджень О. Кирилова свідчать, що гіперактивність підлітків може бути чинником їх агресивності. Поведінка гіперактивних підлітків супроводжується запальністю, дратівливістю, плаксивістю, не здатністю контролювати свої поривання, бажання, що веде до труднощів у навчанні, зосередженості, самоорганізації. Ці характеристики поведінки обумовлюють досвід невдач, відсутність умінь налагоджувати стосунки із однолітками, батьками, учителями, занижену самооцінку, імпульсивність, агресивність [4].

Робота серцево-судинної системи, з позиції Є. Рябого, є важливим чинником агресивності підлітків з адиктивною поведінкою. Як зазначає автор, діти, які мають захворювання серцево-судинної системи, демонструють підвищену дратівливість, особливу чутливість до зовнішніх вражень, знижену активність, порушення сну, егоцентричну регуляцію емоційної діяльності, споживчу поведінку, спрямовану на задоволення лише власних інтересів, низьку самооцінку, агресивність до інших, напруження [16].

Особистісні якості, властивості, що спонукають підлітків з адитивною поведінкою до агресивності, складають комплекс *психологічних чинників* досліджуваного явища. До них віднесено: відсутність соціальних інтересів, прагнення до самоствердження, незрілість особистої ідентифікації, фрустрація, ціннісні орієнтації.

Л. Мельник, здійснюючи дослідження особливостей впливу відсутності соціальних інтересів у підлітків на їх агресивність, дійшли висновку, що всі підлітки, які проявляють підвищену агресивність до інших, ворожі настрої, мають у тій чи іншій мірі відсутність інтересів до проблем соціуму. У групи підлітків, для яких характерна бідність ціннісних орієнтацій, відсутність захоплень, нестійкість інтересів, духовних запитів, переважає фізична форма агресивності, емоційна грубіть, озлобленість проти однолітків, оточуючих, егоцентризм. Непряма форма агресивності характерна для підлітків, які визначаються деформованими потребами, відсутністю певного інтересу, обмеженим колом спілкування, мстивістю, боягузством, негативізмом [11].

Прагнення до самоствердження, як потреба у саморозкритті, самовираженні, з досліджень О. Безкоровайної, є значним чинником агресивності підлітків з адитивною поведінкою. Розрізняючи самоствердження за сутнісними властивостями позитивного та негативного характеру, автор вважає, що самоствердження особистості наповнене гострими конфліктами, які є наслідком невідповідності нижчих природних потреб людини обмежувальним вимогам соціального середовища. Позитивне прагнення до самоствердження розвивається у процесі соціальної активності підлітка. Негативний характер самоствердження несе в собі агресивні методи реалізації потреби [1].

Серед психологічних чинників, що впливають на агресивність підлітків з адиктивною поведінкою, виступає незрілість особистої ідентифікації. Згідно наукових досягнень Т. Болкун, підліток у пошуках власної ідентичності прагне знайти спільні риси або їх виробити в собі, ідентифікуючись із представниками того соціального оточення, яке найближче до нього. Здійснюючи дослідження з підлітками із неблагополучних сімей, науковець виявив, що поведінка таких дітей має прояви відчуження, пізнання та прийняття власної індивідуальності через оцінку значущих рис, відсутності критики до своїх недоліків [2].

У працях Л. Почебута, І. Мейжиса зазначено, що фрустрація як специфічний емоційний стан, який виникає в результаті невдачі у задоволенні потреби, що супроводжується різними негативними

переживаннями, є одним із значущих чинників агресивності підлітків. На думку дослідників, спонукає агресивність у процесі фрустрації основні три фактори: ступінь очікуваного суб'єктом задоволення від майбутнього досягнення мети; сила перешкоди на шляху досягнення мети; кількості послідовних фрустрацій. Чим більшою мірою підліток відчуває задоволення, чим сильніше перешкода, тим сильніше поштовх до агресивної поведінки [15].

Ціннісні орієнтації як чинник агресивності підлітків був підтверджений дослідженнями Л. Коберник, яка виявила, що ціннісні орієнтації як самостійні утворення, визначають програму поведінки особистості, забезпечують інтеграцію суспільства, впливають на розвиток внутрішньоособистісного конфлікту. Невідповідність між ціннісними орієнтаціями та поведінкою людини може призвести до втрати впевненості людини у своїх силах, формування стійкого комплексу неповноцінності, що може бути причиною підвищеної агресивності, тривожності, дратівливості в спілкуванні [5].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Результати проведеного теоретичного аналізу наукових праць з проблем агресивності підлітків з адиктивною поведінкою свідчать про актуальність цієї проблеми на сучасному етапі розвитку соціуму. Особливого значення набуває проблема чинників агресивності підлітків з адиктивною поведінкою: соціальних, які визначаються процесами, явищами соціуму, суспільства; медико-психологічних, які обумовлені психофізіологічними особливостями розвитку дитини; психологічних, які характеризують спонукальні особистісні якості, властивості підлітків, та обумовлюють активізацію досліджуваного феномена. Перспективи подальших досліджень полягають у розробці моделі корекції агресивності підлітків з адиктивною поведінкою.

Література

1. Безкоровайна О.В. Виховання культури особистісного самоствердження в ранньому юнацькому віці : монографія / О. В. Безкоровайна. – Рівне, 2009. – 470 с.
2. Болкун Т. А. Індивідуальні відмінності процесів ідентифікації та відособлення підлітків із неблагополучних сімей / Т. А. Болкун // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». – 2010. – № 2. – С. 61-65.
3. Кантарьова Н. В. Специфіка особистісних особливостей дітей підліткового віку з хронічними захворюваннями верхніх дихальних шляхів / Н. В. Кантарьова // Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції. – Одеса, 2014. – С. 47-50.
4. Кирилова О. О. Гіперактивна дитина / О. О. Кирилова, О. Е. Бєляєва. – Х. : Основа, 2018. – 176 с.
5. Коберник Л. О. Ціннісні орієнтації як чинник подолання конфліктних форм поведінки / Л. О. Коберник // Науковий часопис НПУ ім. М.П.Драгоманова. – К., 2007. – №17. – Ч.І. – С. 175-180.
6. Козловець М. А. Референтні структури як чинник соціальної ідентифікації особистості / М. А. Козловець, І. М. Захарченко // Вісник Житомир. держ. пед. ун-ту ім. І. Франка. – 2001. – Вип. 8. – С. 21-25.
7. Коломієць О. Агресивність особистості : вроджена і набута (спроба філософського аналізу) / О. Коломієць // Вища освіта України. – 2011. – № 4. – С. 78-82.
8. Комих Н. Г. Мода як соціальний феномен в сучасному соціокультурному дискурсі [Електронний ресурс] / Н. Г. Комих // Збірник наукових праць з гуманітарних дисциплін «Славута». – 2013. – Режим доступу : <http://slavutajournal.com.ua/archiv-nomeriv/slavuta-vipusk-4-5-2011/moda-yak-socialnij-fenomen-v-suchasnomu-sociologichnomu-diskursi/>.
9. Котцова А. М. Причины и особенности воровства как формы девиации несовершеннолетних / А. М. Котцова // Вестник Бурятского государственного университета. – 2013. – Вып. 14. – С. 92–96.
10. Максимова Н. Ю. Соціально-психологічні проблеми насильства / Н. Ю. Максимова, К.Л. Мілютіна. – К., 2003. – 344 с.
11. Мельник Л. П. Психолого-педагогічні чинники агресивної поведінки девіантних підлітків / Л. П. Мельник, О. М. Чайковська // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – 2012. – Вип. 18. – С. 146-153.
12. Мізерна О. О. Психологічні особливості прояву агресії у дітей підліткового віку : автореф. дис... канд. психол. наук : 19.00.07 / О. О. Мізерна. – Київ, 2005. – 24 с.
13. Мітічкіна О. О. Соціально-психологічні чинники підліткової агресивності / О. О. Мітічкіна, О. А. Перепелиця // Теоретичні і прикладні проблеми психології. – 2017. – № 1. – С. 189-197.
14. Оржеховська В.М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх: навчально-методичний посібник / В.М. Оржеховська. – К.: ВІАН, 1996. – 352 с.
15. Почебут Л. Г. Социальная психология / Л. Г. Почебут, И. А. Мейжис. – СПб., 2010. – 672 с.
16. Рябой Е. Феномен психологічного захисту особистості у хворих на гіпертонію / Е. Рябой // Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації. – 2011. – Вип. 3. – С. 276.
17. Саннікова О. П. Співвідношення показників конфліктності та агресивності / О. П. Саннікова, Т. Ю. Ульянова // Наука і освіта. – 2014. – № 2. – С. 45-50.
18. Семикин В. В. Девиантное поведение детей и подростков в современных социокультурных условиях / В. В. Семикин. – Санкт-Петербург, 2013. – 183 с.

19. Сергеева К. В. Профилактика агрессивной поведенки подростков в центрах социально-психологической реабилитации : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / К. В. Сергеева. – К., 2016. – 20 с.
20. Слободяник В. І. Соціальні та психологічні фактори виникнення адиктивної поведінки / В. І. Слободяник, Р. І. Сірко // Матеріали VI Всеукраїнської наукової конференції «Гуманітарні аспекти формування особистості». – Львів, 2012. – С. 338-343.
21. Стан та чинники здоров'я українських підлітків: монографія / О.М. Балакірева, Т.В. Бондар, О.Р. Артюх. – К., 2011. – 172с.
22. Хьюзман К. Р. Как физиология влияет на человеческую агрессию / К. Р. Хьюзман // Введение в психологию / Р. Л. Аткисон ; под. ред. В. П. Зинченко. – Санкт-Петербург : Прайм-Еврознак, 2003. – С. 82. – 672 с.

References translated and transliterated

1. Bezkorovajna O. V. Vyhovannja kul'tury osobystisnogo samostverdzhennja v rann'omu junac'komu vici [Educating a culture of personal self-affirmation in early adolescence] / O. V. Bezkorovajna. – Rivne, 2009. – 470 s.
2. Bolkun T. A. Individual'ni vidminnosti procesiv identyfikacii' ta vidosoblennja pidlitkiv iz neblagopoluchnyh simej [Individual differences in the processes of identification and separation of teens from disadvantaged families] / T. A. Bolkun // Zbirnyk naukovykh prac' Hmel'nyckogo instytutu social'nyh tehnologij Universytetu «Ukrai'na». – 2010. – № 2. – S. 61-65.
3. Kantar'ova N.V. Specyfika osobystisnyh osoblyvostej ditej pidlitkovogo viku z hronichnymy zahvorjuvannjamy verhnih dyhal'nyh shljahiv [Specificity of personality characteristics of adolescent children with chronic upper respiratory tract diseases] / N.V. Kantar'ova // Zbirnyk materialiv mizhnarodnoi' nauково-praktychnoi' konferencii'. – Odesa, 2014. – S.47-50.
4. Kyrylova O. O. Giperaktyvna dytyna [Hyperactive baby] / O. O. Kyrylova, O. E. Bjel'jajeva. – H. : Osnova, 2018. – 176 s.
5. Kobernyk L. O. Cinnisni orijentacii' jak chynnyk podolannja konfliktnyh form povedinky [Value orientations as a factor in overcoming conflicting behaviors] / L. O. Kobernyk // Naukovyj chasopys NPU im. M.P.Dragomanova. – K., 2007. – №17. – Ch.I. – S. 175-180.
6. Kozlovec' M. A. Referentni struktury jak chynnyk social'noi' identyfikacii' osobystosti [Reference structures as a factor in social identity of a person] / M. A.Kozlovec', I. M. Zaharchenko // Visnyk Zhytomyr. derzh. ped. un-tu im. I. Franka. – 2001. – Vyp. 8. – S. 21-25.
7. Kolomijec', O. Agresyvnist' osobystosti : vrodzhena i nabuta (sproba filosofsk'ogo analizu) [Personal aggression : congenital and acquired (attempt at philosophical analysis)] / O. Kolomijec' // Vyshha osvita Ukrai'ny/ – 2011. – № 4. – S. 78-82.
8. Komyh N. G. Moda jak social'nyj fenomen v suchasnomu sociokul'turnomu dyskursi [Fashion as a social phenomenon in contemporary sociocultural discourse] [Elektronnyj resurs] / N. G. Komyh // Zbirnyk naukovykh prac' z humanitarnykh dyscyplin «Slavuta». – 2013. – Rezhym dostupu : <http://slavutajournal.com.ua/arxiv-nomeriv/slavuta-vipusk-4-5-2011/moda-yak-socialnij-fenomen-v-suchasnomu-sociologichnomu-diskursi/>.
9. Kotcova A.M. Prichyny i osobennosti vorovstva kak formy deviacii nesovershennoletnih [Reasons and features of theft as a form of juvenile deviation] / A.M.Kotcova // Vestnik Burjatskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2013. – V.14. – S. 92–96.
10. Maksymova N. Ju. Social'no-psyhologichni problemy nasyt'stva [Socio-psychological problems of violence] / N. Ju.Maksymova, K.L. Miljutina. – K., 2003. – 344 s.
11. Mel'nyk L. P. Psyhologo-pedagogichni chynnyky agresyvnoi' povedinky deviantnyh pidlitkiv [Psychological and pedagogical factors of aggressive behavior of deviant adolescents] / L. P. Mel'nyk, O. M. Chajkovs'ka // Zbirnyk naukovykh prac' Kam'janec'-Podil's'kogo nacional'nogo universytetu imeni Ivana Ogijenka. – 2012. – Vyp. 18. – S. 146-153.
12. Mizerna O. O. Psyhologichni osoblyvosti projavu agresii' u ditej pidlitkovogo viku : avtoref. dys.. ... kand. psyhol. nauk : 19.00.07 [Psychological features of aggression in adolescents] / O. O. Mizerna. – K., 2005. – 24 s.
13. Mitichkina O. O. Social'no-psyhologichni chynnyky pidlitkovoi' agresyvnosti [Socio-psychological factors of adolescent aggression] / O. O. Mitichkina, O. A. Perepelycja // Teoretychni i prykladni problemy psyhologii'. – 2017. – № 1., S. 189-197.
14. Orzhehovs'ka V. M. Profilaktyka pravoporushen' sered nepovnoletnih : navchal'no-metodychnyj posibnyk [Prevention of juvenile delinquency : a manual] / V. M. Orzhehovs'ka. – K. : VIAN, 1996. – 352 s.
15. Pochebut L. G. Social'naja psihologija [Social psychology] / L. G. Pochebut, I. A. Mejzhis. – SPb., 2010. – 672 s.
16. Rjaboj Je. Fenomen psyhologichnogo zahystu osobystosti u hvoryh na gipertoniju [The phenomenon of psychological protection of personality in patients with hypertension] / Je. Rjaboj // Osvita regionu. Politologija. Psyhologija. Komunikacii'. – 2011. – Vyp. 3. – S. 276.
17. Sannikova O. P. Spivvidnoshennja pokaznykiv konfliktnosti ta agresyvnosti [Ratios of conflict and aggression] / O. P. Sannikova, T. Ju. Ul'janova // Nauka i osvita. – 2014. – № 2. – S. 45-50.
18. Semikin V. V. Deviantnoe povedenie detej i podrostkov v sovremennyh sociokul'turnykh uslovijah [Deviant behavior of children and adolescents in modern sociocultural conditions] / V. V. Semikin. – Sankt-Peterburg, 2013. – 183 s.
19. Sergejeva K. V. Profilaktyka agresyvnoi' povedinky pidlitkiv u centrach social'no-psyhologichnoi' reabilitacii' : avtoref. dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.05 [Prevention of adolescent aggressive behavior in social and psychological rehabilitation centers] / K. V. Sergejeva. – K., 2016. – 20 s.
20. Slobodjanyk V. I. Social'ni ta psyhologichni faktory vynyknennja adyktivnoi' povedinky [Social and psychological factors of addictive behavior] / V. I. Slobodjanyk, R. I. Sirko // Materialy VI vseukrai'ns'koi' naukovoi' konferencii' «Gumanitarni aspekty formuvannja osobystosti». – L'viv, 2012. – S. 338-343.
21. Stan ta chynnyky zdorov'ja ukrai'ns'kyh pidlitkiv : monografija [The status and health factors of Ukrainian adolescents: a monograph] / O. M. Balakirjeva, T. V. Bondar, O. R. Artjuh. – K., 2011. – 172 s.
22. H'juzman K. R. Kak fiziologija vlijaet na chelovecheskuju agressiju [How physiology influences human aggression] / K. R. H'juzman // Vvedenie v psihologiju / R. L. Atkison ; pod. red. V. P. Zinchenko. – Sankt-Peterburg : Prajm-Evroznak, 2003. – S. 82. – 672 s.